

Grip op cultuuronderwijs

door Emiel Copini (RuG) en Astrid Rass (SLO)

(een beknoptere versie van dit artikel is verschenen in Kunstzone 1, januari 2012)

Het onderzoeksproject *Cultuur in de Spiegel* (2008 – 2013) heeft als doel een theoretisch kader en raamleerplan te ontwikkelen voor cultuuronderwijs, gericht op leerlingen van 4 tot 18 jaar. Inmiddels is de laatste fase van het onderzoeksproject aangebroken. Hoog tijd dus om u een beeld te geven van hoe er met dit kader gewerkt kan worden.

Wat levert het theoretisch kader van *Cultuur in de Spiegel* eigenlijk op voor het onderwijs? En wat specifiek voor het kunstonderwijs? De uitgangspunten zijn begrijpelijk voor wie er enige moeite voor doet, dat zullen we hier ook laten zien, maar hoe kun je ze gebruiken bij een les(ontwerp)? Op een aantal scholen in het primair- en voortgezet onderwijs worden sinds het schooljaar 2010/2011 lessen en lesprogramma's cultuuronderwijs ontworpen vanuit het theoretisch kader van *Cultuur in de Spiegel*. De ontwerpteams bestaan uit een groep docenten, een curriculumontwikkelaar van SLO, en een promovendus van de *Rijksuniversiteit Groningen*. We willen hier proberen enig inzicht te geven in hoe we binnen deze teams met het kader aan de slag zijn gegaan. Drie vragen waren in dit proces leidend: helpt het kader bij het bepalen van de inhoud van cultuuronderwijs, helpt het om onderwijs te ontwikkelen dat aansluit bij de leerling, en biedt het aanknopingspunten voor een coherent curriculum?

Inhoud – onderwerp, vaardigheid, medium

Wat is cultuuronderwijs eigenlijk? Om wat voor soort inhoud gaat het? Ons uitgangspunt is dat cultuuronderwijs gaat over cultuur. Dat klinkt nogal logisch. Cultuur wordt hier echter niet beperkt tot een canon van voorwerpen en uitingen, zoals het dagboek van Anne Frank, Het Melkmeisje van Vermeer, een optreden van Kytteman op het North Sea Jazz Festival. Cultuur is de specifieke manier waarop mensen vorm en betekenis geven aan hun omgeving. Daarvoor hebben ze een aantal vaardigheden en media tot hun beschikking. Zodra de wijze waarop mensen dit doen onderwerp wordt van een lesprogramma, spreken we van cultuuronderwijs. Het onderscheid tussen cultuuronderwijs en niet-cultuuronderwijs, tussen de cultuurvakken en de zaakvakken, wordt dus bepaald door de inhoud.

Cultuur, vaardigheden en media

Cultuur is de specifieke manier waarop mensen vorm en betekenis geven aan hun omgeving. We gebruiken hiervoor 4 vaardigheden. Dezelfde vaardigheden gebruiken we om binnen cultuuronderwijs vorm en betekenis te geven aan cultuur, aan onze eigen cultuur en die van de ander.

- **Waarneming** – herkennen van situaties
- **Verbeelding** – bedenken en creëren van nieuwe situaties
- **Conceptualisering** – categoriseren van situaties door abstractie
- **Analyse** – onderzoeken van structuur van situaties

De media zijn de dragers van cultuur. We delen ze in in 4 groepen:

- **Lichaam** – uitdrukkingen, houdingen, gebaren, bewegingen
- **Voorwerp** – muziekinstrumenten, sculptuur, voorwerpen, kleding, architectuur
- **Taal** – gesproken, gezongen, geschreven
- **Grafische tekens** – tekeningen, schrift, schema's, foto's, video's, digitale media

Dit uitgangspunt leidt ertoe dat we samen met docenten kunnen bepalen wanneer een les, een opdracht of activiteit werkelijk 'een aspect van cultuur' als onderwerp heeft. Dit bleek tijdens de gesprekken een verhelderende basisvraag te zijn. Een uitleg over het ontstaan van tsunami's; de berekening van het draagvermogen van een bepaalde brug; het zo natuurgetrouw mogelijk natekenen van een olifant; de bouw van een vogelhuisje met behulp van een handleiding; het is allemaal geen onderwijs *over* cultuur. Maar met het 'nieuwe' cultuurbegrip hebben we docenten duidelijk kunnen maken dat dit soort thema's en activiteiten toch onderwerp van cultuuronderwijs kunnen zijn. Wanneer leerlingen bijvoorbeeld wordt

gevraagd hoe een tsunami de levensvisie van de bewoners of bijvoorbeeld de bouwstijl in een getroffen dorp heeft gewijzigd; of als leerlingen in een reportage de verschillende standpunten moeten presenteren ten aanzien van de wenselijkheid van dierentuinen in Nederland – dan is dat wel degelijk cultuuronderwijs. Er wordt dan een beroep gedaan op kennis over en inzicht in hoe mensen hun omgeving vorm en betekenis geven. Dit kan in meer of mindere mate bij elk vak aan bod komen, maar de cultuurvakken lenen zich bij uitstek voor deze vorm van reflectie.

Een les cultuuronderwijs gaat dus over menselijk denken en handelen. Met een of meerdere vaardigheden en media wordt hierop gereflecteerd. Onderwerp, vaardigheid en medium kunnen worden gezien als een drie-eenheid: er moet een doordachte en bewuste keuze worden gemaakt ten aanzien van deze drie noodzakelijke ingrediënten. Zo kan bijvoorbeeld het thema ‘waanzin’ worden behandeld naar aanleiding van een toneelbewerking van Hamlet, waarna de leerlingen deze thematiek zelf gaan verbeelden door middel van fotografie. Onderwerp: waanzin, vaardigheid: verbeelding, medium: fotografie (en toneel in mindere mate). De nadruk ligt hier op de vaardigheid ‘verbeelden’ maar ook conceptuele vragen kunnen aan bod komen: wanneer noemen we iemand in onze cultuur eigenlijk ‘gek’? En analytische: hoe bepalen we waar de grens ligt tussen ‘echte waanzin’ en ‘gespeelde waanzin’? En wat voor doelen zou het kunnen dienen om te doen alsof je gek bent?

Foto: Boris Noordenbos

Aansluiting – referentiekader en cultureel (zelf)bewustzijn

Als duidelijk is welke combinatie(s) van onderwerp, vaardigheid en medium de docenten willen behandelen, is de volgende stap het bepalen op welke wijze de docent inhoudelijk kan en wil aansluiten bij de leerlingen. We proberen daartoe het referentiekader (de leefwereld) van de leerling in kaart te brengen, en het ontwikkelingsniveau (de vaardigheden en media waarmee de leerling reflecteert op cultuur) van het cultureel (zelf)bewustzijn. Hoe kennen deze leerlingen dit onderwerp, dit aspect van cultuur? Hoe en waar komen ze in hun dagelijks leven in aanraking met (gespeelde) waanzin? Zijn ze bekend met de grensgevallen? Hebben ze eerder iets van of over Shakespeare gezien, gelezen? Hebben ze oog voor deze thematiek in andere media en kunstvormen? Spelen ze games waarin deze thematiek aan bod komt? Het uitgangspunt binnen het theoretisch kader van

Cultuur in de Spiegel is: je zult als docent altijd moeten aansluiten bij hun leefwereld, hun herinneringen en ervaringen, hun *cultuur*. Het is echter aan de docent om te bepalen hoe groot de kloof mag zijn en op welke wijze de leerlingen benaderd moeten worden (= didactiek), maar er zullen herkenningspunten en raakvlakken moeten zijn. Dit leerprincipe komt overeen met hoe cultuur over het algemeen werkt: iets nieuws kan uitsluitend begrepen worden in het licht van het bekende. We zetten ons geheugen in om nieuwe, meer of minder afwijkende ervaringen te begrijpen.

Foto: Boris Noordenbos

Cultureel (zelf)bewustzijn – basis voor een doorlopende leerlijn

Ook wat betreft de vaardigheden en media die aangesproken of ontwikkeld worden in de lessen is het van belang aan te sluiten bij de leerling. Op welk 'niveau' zijn de leerlingen bijvoorbeeld in staat 'waanzin' te verbeelden? We gaan er van uit dat de mogelijkheid om betekenis te geven aan cultuur, aan je eigen cultuur en die van de ander – het *cultureel (zelf)bewustzijn* – zich op een bepaalde manier ontwikkelt. Dit betekent dat cultuuronderwijs in de verschillende leerjaren ook afgestemd zou moeten worden op het niveau van de leerling. Een deel van het onderzoek is erop gericht deze ontwikkeling in kaart te brengen. Er wordt een overzicht gemaakt van de meest recente wetenschappelijke literatuur betreffende de ontwikkeling van het cultureel (zelf)bewustzijn van kinderen en jongeren. Het gaat dan om de wijze waarop kinderen en jongeren vaardigheden en media gebruiken om betekenis te geven aan cultuur. De docenten kunnen de kennis van de ontwikkeling van de leerling waar ze vanuit hun ervaring al over beschikken aanvullen en vergelijken met de onderzoeksresultaten. Ook zouden deze inzichten de basis kunnen bieden voor een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs.

Samenhang – naar een doorlopende leerlijn

In de ontwerpteams worden allerlei samenwerkingsverbanden uitgetoetst: tussen docenten van verschillende leerjaren, vakken, niveaus, zowel alfa, bèta als gamma. We streven naar zo veel mogelijk variatie. Veel docenten blijken van hun collega's niet precies te weten *wat* ze met de leerlingen behandelen (welke onderwerpen, welke vaardigheden en welke media) en hoe ze dat

Een van de eindproducten binnen het project Hamlet, over waanzin, gemaakt door leerling Catijn Schierbeek.

doen. Wanneer een docententeam of schoolbestuur een doorlopende leerlijn wenst, is het echter noodzakelijk met elkaar af te stemmen wat leerlingen in voorgaande jaren hebben geleerd, wat ze op dit moment bij de verschillende vakken aangeboden krijgen, en wat ze in de komende jaren zullen leren. De leerling vormt als het ware de leerlijn. Het uitgangspunt van *Cultuur in de Spiegel* is dat je zeer nauwgezet met elkaar kunt afstemmen wat je leerlingen wilt leren. We merken dat als docenten beter op de hoogte zijn van wat leerlingen al weten en kunnen, lessuren ook beter en effectiever kunnen worden ingericht en overlappingsen en/of herhalingen worden voorkomen.

De winst voor de kunstvakken

Het theoretisch kader zoals we dat in de scholen gebruiken, lijkt een fundament te kunnen bieden voor onderwijs dat gaat over cultuur, dat is afgestemd op de leerling, en dat een logische en vanzelfsprekende plaats heeft binnen het totale curriculum. Maar wat is nu de positie van de kunstvakken binnen dit geheel en hoe kunnen de kunstvakdocenten zich in het kader van *Cultuur in de Spiegel* herkennen? Hoewel alle vier de vaardigheden een rol spelen binnen de kunstvakken, mag duidelijk zijn dat de vaardigheid 'verbeelden' dominant is. Dat betekent dat leerlingen met name binnen de kunstvakken betekenis geven aan (hun) cultuur door verbeelding, zowel productief als receptief. Je kunt hierbij denken aan het componeren van of luisteren naar muziek, het schilderen van een portret of bezoeken van een expositie, het schrijven of lezen van een gedicht, een voordracht, de regie van een toneelstuk, of het ervaren van een voorstelling. Waar we dikwijls over spreken binnen de teams, vooral met kunstvakdocenten, is hoe de ontwikkeling van het cultureel (zelf)bewustzijn tot uiting komt in media, en welke (media)vaardigheden dit veronderstelt. Wanneer een leerling wordt gevraagd een bepaald thema (bijvoorbeeld 'uitvindingen', 'rituelen', 'de ideale wereld', of 'slavernij') te verbeelden door middel van fotografie of door middel van moderne dans, dan zijn de relevante vragen: wat voor technische ervaring heeft de leerling hiermee, welke vaardigheden willen wij dat de leerling zich eigen maakt op dit gebied, heeft de leerling dit medium eerder gebruikt om op cultuur te reflecteren, en waarom laten we de leerling dit onderwerp juist met dit medium verbeelden?

De aandacht voor de verbeelding van een aspect van cultuur en de daarmee samenhangende speciale aandacht voor de mogelijkheden die media de verbeelding bieden, maken de kunstvakken dus bijzonder. Het kader laat daarnaast, zoals wij merken, tevens zien dat deze vakken een volwaardige, maar normale positie innemen in het totale curriculum. Want de verbeelding staat nooit 'op zichzelf'; een verbeelding gaat ergens over, is altijd een verbeelding van cultuur. De kernvragen met betrekking tot een bepaalde inhoud komen overeen met die bij andere cultuurvakken als maatschappijleer, filosofie, godsdienst, de talen of geschiedenis. In al deze vakken is de vraag: wat moet de inhoud zijn? Waar zal het over moeten gaan en welke vaardigheden en media kunnen daartoe worden ingezet? In de teams vormt de inhoud dan ook doorgaans de verbindende factor.

Bewuste en onderbouwde keuzes

De keuze voor de inhoud en voor wat je leerlingen wilt leren is misschien wel het meest lastig te bepalen. De theorie biedt hierbij houvast, maar biedt geen canon, leerdoelen of kernconcepten. De inhoud en de vakken zullen daarom zo veel mogelijk door de school en de docenten zelf bepaald moeten worden. In de teams benadrukken we dat het denken en ontwerpen vanuit *Cultuur in de Spiegel* niet noodzakelijk hoeft te leiden tot ingrijpende wijzigingen in het bestaande programma, en dat gebruikte methodes en voorbeeldlessen niet zomaar overboord hoeven. We maken juist veelvuldig gebruik van bestaand materiaal, maar proberen dit wel voortdurend vanuit het kader te benaderen om zo te komen tot bewuste en onderbouwde keuzes.

Nieuw voor (kunst)docenten

Docenten in het voortgezet onderwijs ontwikkelen lessen al jaren vanuit een algemene school- en/of vakvisie. Nieuw voor hen is het werken vanuit een theoretisch kader, met een aantal vragen: is het

gekozen onderwerp een aspect van cultuur; welke vaardigheden worden op welk niveau aangesproken; welke media moet de leerling gebruiken; is er samenhang; sluit het aan bij de leerling; welke didactiek zet je in; sluit dit alles aan bij de visie van de school en de kerndoelen/eindtermen van het Nederlandse onderwijs? Een 'leuk lesidee' is, zo hebben we gemerkt, niet meer voldoende. Vanuit het streven naar kwaliteit vragen wij een gedegen analyse van wat de school wil, wat de wensen zijn vanuit een vak of domein, en wat gezien de context van de leerlingen het beste bij hen past. We merken in de ontwerpteams dat hierbij het analytisch vermogen van de docent van cruciaal belang is. Het formuleren en herkennen van lesdoelen en inhouden vanuit het theoretisch kader, en het kritisch beoordelen van bestaand materiaal vanuit dit perspectief, maakt dat je als docent of als team bewust wordt van wat je wel en juist niet wilt.

Winst voor de leerling

In de huidige fase van het onderzoeksproject besteden we veel aandacht aan de begeleiding van de docenten door middel van theoretische ondersteuning en diverse handreikingen. Deze begeleiding is doorgaans gericht op het maken van inhoudelijke keuzes voor hun leerplan cultuuronderwijs. Op detailniveau maken de docenten keuzes voor de inhoud van hun les of project en stemmen dit idealiter af op de inhoud van het curriculum in voorgaande en komende jaren. Een belangrijke vraag die we samen met schoolleiders en docenten alvast stellen, is of deze manier van denken geïntegreerd kan worden in het reguliere programma. We hopen namelijk dat we cultuuronderwijs, en daarbinnen ook het kunstonderwijs, een vanzelfsprekende, volwaardige positie kunnen geven in het onderwijs op de scholen. Dus niet als 'extra belangrijk en bijzonder', niet als 'leuker dan de rest', maar gewoon als een essentieel onderdeel van het totale aanbod, waarin vaardigheden worden aangesproken en ontwikkeld waar de leerling de rest van zijn of haar leven profijt van heeft.

Emiel Copini, promovendus aan de Rijksuniversiteit Groningen, en Astrid Rass, curriculumontwikkelaar en projectleider vanuit SLO, geven leiding aan deze ontwerpteams op een aantal scholen in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs.

Techniek en cultuur: een bushokje van rubber

Een (Technasium)-team wil leerlingen een bushokje laten ontwerpen langs het fietspad bij dorp X en vraagt zich af of deze (bestaande) opdracht kan worden verrijkt met inzichten vanuit het kader voor cultuuronderwijs. De opdracht is: ontwerp een degelijk en functioneel bushokje dat vandalismebestendig is, veilig, en geschikt om in te schuilen. Drie kernvragen zijn binnen het team gesteld:

- Hoe kan deze opdracht onderwerp zijn van cultuuronderwijs?
- Welke vaardigheden willen we dat leerlingen in relatie tot het onderwerp oefenen?
- En welke media willen we hierbij behandelen?

Het doel is in dit geval om leerlingen niet alleen een functioneel ontwerp te laten maken van een bushokje, maar een ontwerp te creëren dat rekening houdt met opvattingen over schuilen, en over vandalisme, dus met aspecten van cultuur. Hiermee hoopt het team dat leerlingen inzien dat de kennis over vorm, technieken en materialen, nooit helemaal los staat van de functie van het ontwerp in de omgeving. Waarom worden objecten in de openbare ruimte vernield, waarom hebben we behoefte aan schuilplaatsen, wat voor functie moet het object krijgen in deze specifieke omgeving, wat moet het object uitstralen of uitdrukken?

Het ultieme doel was dat leerlingen door deze opdracht inzien dat vormgevers vrijwel altijd dit soort vragen stellen, en dat aan de meeste objecten die ze fietsend door hun stad of dorp aantreffen, een dergelijk denkproces ten grondslag ligt.

Een groepje leerlingen komt na een paar lessen met een bushokje van rubber op de proppen!